

Роль професійної ідентичності та ідентифікації у професійному становленні майбутніх педагогів

Стаття присвячена проблем професійного становлення майбутніх педагогів у ході навчання. У статті проведений аналіз підходів до вивчення феномену професійної ідентичності та ідентифікації як фактора успішності розвитку фахівців педагогічного профілю. Описані функції, структурні компоненти, етапи розвитку, а також основні чинники, що впливають на становлення професійної ідентичності майбутніх педагогів. Проведене дослідження дало змогу окреслити перспективи подальших розвідок – вивчення психологічних особливостей розвитку професійної ідентичності педагогів.

Ключові слова: професійна ідентичність, ідентифікація, майбутні педагоги.

Статья посвящена проблем профессионального становления будущих педагогов в ходе обучения. В статье проведен анализ подходов к изучению феномена профессиональной идентичности и идентификации как фактора успешности развития специалистов педагогического профиля. Описаны функции, структурные компоненты, этапы развития, а также основные факторы, влияющие на становление профессиональной идентичности будущих педагогов. Проведенное исследование дало возможность наметить перспективы дальнейших научных разработок – изучение психологических особенностей развития профессиональной идентичности педагогов.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, идентификация, будущие педагоги.

Постановка проблеми. Проблема професійної підготовки студентства постає в контексті змін засад навчально-виховного процесу, що є наслідком реформування системи вищої освіти. Все більшої актуальності набуває питання удосконалення практики підготовки кваліфікованих фахівців, у тому числі – майбутніх педагогів. У свою чергу, професійна підготовка, будучи особливим видом діяльності та поєднуючи теоретико-дослідницький та практичний аспекти, повинна орієнтуватись на створення умов для самопізнання, саморозвитку і поетапного професійного становлення особистості.

На сучасному етапі розвитку української держави різні суспільні сфери вказують на цінність професіоналізму, який дуже

часто розглядається в контексті гармонійного поєднання професійно-важливих якостей та самореалізації особистості через професію, що є неможливим без успішного протікання процесів професійної ідентичності та ідентифікації. Актуалізація цих процесів повинна здійснюватися ще в процесі фахової підготовки майбутніх фахівців педагогічного профілю в контексті сприяння ефективному засвоєнню необхідних професійних стереотипів, знань, умінь та навичок, а також створення підґрунтя для подальшого професійного становлення особистості педагога та входження в професійну спільноту.

Становлення професійної ідентичності майбутніх педагогів у процесі їх фахової підготовки є важливим завданням ВНЗ, оскільки майбутня професійна самореалізація досягається за умов розвинених професійних компонентів в професійній ідентичності спеціаліста.

Саме тому основною *метою* статті є аналіз підходів до вивчення професійної ідентичності та ідентифікації з подальшим висвітленням їх значення у фаховому становленні педагогів і в їх майбутній професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність даної теми підтверджується значним зростанням у вітчизняній та зарубіжній психології теоретичних і прикладних досліджень з проблеми професійної ідентичності та ідентифікації. Концептуальний аналіз даної проблеми на прикладі студентської молоді дає можливість інтерпретувати її в руслі фундаментальних теоретико-емпіричних підходів, зокрема психоаналізу (А. Адлер, З. Фрейд, К. Хорні, К. Юнг та ін.), теорії символічного інтеракціонізму (Е. Гофман, Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), теорії ідентифікації (С. Арчер, Е. Еріксон, Г. Теджфел, Дж. Тернер, М. Яромовіці та ін.). Різнобічне дослідження професійної ідентичності здійснено у працях вітчизняних дослідників: М. Абдулаєвої, Н. Антонової, Ж. Вірної, Н. Воляннюк, І. Дружиніної, О. Єрмолаєвої, В. Зливкова, Н. Іванової, О. Кір'янової, Г. Ложкіна, В. Павленка, Ю. Поваренкова, Т. Румянцевої, Т. Стефаненко, Л. Шнейдер, І. Яковенко та ін.

Загалом, інтерес до проблеми професійної ідентичності пов'язаний із сучасними змінами в різних сферах життя суспільства. У нових соціально-економічних умовах сучасний професіонал повинен володіти максимально вираженими професійними якостями, чітко ідентифікувати себе з власною професією та бути орієнтованим на постійний розвиток у соціальному середовищі. Розвиток припускає постійну спрямованість на професійне та особистісне зростання, відкритість до нових технологій та

інформації. На думку Л. Шнейдер [19], професійна ідентичність виступає складним інтеграційним феноменом, який об'єднує уявлення людини про своє місце в професійній групі і, відповідно, в суспільстві, ставлення до своєї професійної приналежності. Також дане поняття постає у вигляді складного взаємозв'язку особистісних характеристик та властивостей, які здатні забезпечити орієнтацію в світі професій, спрогнозувати можливі наслідки професійного вибору та реалізувати власний потенціал в обраній професійній діяльності.

Аналізуючи феномен професійної ідентичності, Ю. Поваренков [15] у межах концепції професійного розвитку розглядає його як:

– провідну тенденцію становлення суб'єкта професійного шляху;

– емоційний стан особистості на різних етапах професійного шляху; він виникає на основі ставлення до професійної діяльності і професіоналізації в цілому як засобу соціалізації, самореалізації і задоволення рівня домагань особистості, а також на основі ставлення особистості до себе як суб'єкта професійного шляху, як професіонала;

– підструктуру суб'єкта, професійного шляху, що реалізується у формі функціональної системи, спрямованої на досягнення певного рівня професійної ідентичності.

У дослідженнях А. Лукіянчук [11] професійна ідентичність розглядається як динамічна система, що формується у процесі професійної освіти та активного розвитку професійної компетентності і впливає на ціннісно-смыслову сферу та удосконалення професійної майстерності майбутнього спеціаліста.

М. Абдулаєва [1] професійну ідентичність визначає як багатомірне утворення, котре розрізняється за ступенем складності та будови.

У працях вітчизняних дослідників [2; 6] зустрічаються ідеї про те, що професійна ідентичність, будучи частиною особистісної ідентичності, виступає системним, динамічним та структурним явищем, яке характеризує прийняття індивідом професійних ціннісних позицій. Оцінювання професійної ідентичності відбувається на основі суб'єктивних показників, включаючи професійну самооцінку, професійне самовизначення, задоволеність працею, професією, кар'єрою, собою та ін.

Вузьке і широке тлумачення професійної ідентичності дають Г. Ложкін та Н. Волянюк. У вузькому розумінні професійна ідентичність розглядається ними як самосвідомість, система уявлень людини про себе як суб'єкта життєдіяльності. У широкому сенсі

професійна ідентичність є поняттям, у якому формовиявляються концептуальні уявлення людини про її місце у професійній групі чи спільноті; ці уявлення супроводжуються певними ціннісними і мотиваційними орієнтаціями [9, с. 123].

А. Назиров [18] трактує професійну ідентичність як рівень професійного розвитку, при якому відбувається самоототожнення особистості з обраною професією, з її соціальними та рольовими функціями, вимогами та завданнями.

Професійну ідентичність Т. Стефаненко [17] сприймає як усвідомлення своєї тотожності з професійною спільнотою, її оцінкою, психологічною значущістю членства в ній, своєрідною ментальністю, відчуттям своєї професійної компетентності, самостійності та самоефективності (переживання своєї професійної цілісності та визначеності).

Професійну ідентичність Т. Міщенко [12] визначає як розуміння людиною професії, сприйняття себе у професії, вміння добре та з користю для інших виконувати свої професійні функції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи проблему становлення професійної ідентичності та ідентифікації в процесі професійної підготовки педагогів, звертаємось до робіт В. Абдрашитова, Н. Антонової, Н. Балицької, Т. Березіної, З. Єрмакової, Н. Жигінас, Ж. Зайнобіддінова, В. Злівкова, Н. Кузьміної, А. Лукіяничук, Т. Міщенко, З. Оруджева, М. Павлюк, Ю. Поваренкова, В. Сафіна та ін.

Центральне місце у професійному становленні учителя посідає формування його професійної ідентичності, що є результатом усвідомлення індивідом своєї тотожності з професійною діяльністю та спільнотою, знання меж своєї професійної компетенції та впевненості у своїй ефективності, відчуття себе як професіонала [4, с. 25].

Професійна ідентифікація є невід'ємною частиною професійної самосвідомості особистості, що передбачає прийняття провідних професійних ролей, цінностей та норм, наявність мотиваційних структур, які спонукають особистість до ефективної професійної діяльності [13]. Досягнення професійної ідентичності знижує тривожність, невпевненість, авторитарність, підвищує особистісний потенціал [5].

Основним параметром професійного розвитку фахівця, на думку Ж. Вірної, виступає професійна ідентифікація – усвідомлення особистістю образу професійної діяльності та власних можливостей ефективної реалізації у ній.

У дослідженні Ж. Вірної [7] виділяються такі форми професійної ідентифікації:

– контрастно-позитивна форма – повний збіг в оцінюванні реального Я, ідеального Я і професійного Я. Така збалансованість в усвідомленні самого себе та значення професійної діяльності пояснюється розвинутим соціалізованим смислом, коли людина виявляє вміння чітко визначати та використовувати умови і засоби професійної діяльності;

– контрастно-негативна форма – повне розходження в оцінюванні реального Я, ідеального Я і професійного Я. Така неузгодженість супроводжується неадекватним усвідомленням себе і професійної діяльності через відсутність (втрату) значення професійної діяльності і, можливо, життєвого смислу;

– перспективно-позитивна форма – повний збіг в оцінюванні реального Я та ідеального Я, професійного Я та ідеального Я, що свідчить про ідеалізоване бачення себе як професіонала. Факт розходження в оцінюванні реального Я і професійного Я пояснюється інструментальними характеристиками самооцінки особистості, позбавленими адекватного стимулювання;

– перспективно-негативна форма – збіг в оцінюванні професійного Я та ідеального Я, при неадекватному оцінюванні реального Я і професійного Я та ідеального Я і реального Я. І як результат відбувається деформація в адекватності оцінок і самоконтролю особистості у професійній діяльності та у життєвих ситуаціях;

– проміжна форма – порушення ідеального усвідомлення себе і професійного образу, що є результатом не тільки неадекватної самооцінки, але й розходження усвідомлення цілей і засобів професійної діяльності із власними можливостями людини [7, с. 185-186].

Професійну ідентичність учителя Н. Жигінас [8] визначає як інтегральну характеристику особистості. Вона може бути, з одного боку, віднесена до соціальної ідентичності, оскільки не вичерпується прийняттям відповідних професійних ролей та функцій. З іншого боку, вона не належить і до самої ідентичності, оскільки ставлення до себе як до професіонала є лише одним із показників сформованості професійної ідентичності. Інтегральність такої характеристики особистості полягає у тому, що у структурі професійної ідентичності представлені обидві форми ідентичності.

Професійна ідентичність педагога виконує такі функції, як розвиток “професійного почуття”, тобто емоційного прийняття себе людиною, яка, займається певною справою, усвідомлення певної ментальності, впевненість у своїй професійній приналежності, самостійності та ефективності, переживання своєї професійної цілісності та визначеності. Професійну ідентичність характеризує

приєднання та накладання образу професії (зі всіма її зако- номірностями) на особливості конкретної особистості [8, с. 24].

Феномен професійної ідентичності вчителя основної школи, на думку М. Павлюк [14], є багатомірним і складним. А це, у свою чергу, означає, що професійна ідентичність не може мати якогось єдиного універсального критерію чи показника. У роботах М. Павлюк представлені критерії становлення професійної ідентичності вчителя основної школи та визначення рівня її сформованості на основі показників пізнавального, оціночно-ціннісного, конативного критерію.

Оціночно-ціннісний критерій визначає ставлення вчителя основної школи до себе як професіонала, рівень самооцінки професійних якостей, інтегральне відчуття за чи проти власного “Я”, самовпевненість, аутосимпатію, очікування позитивного ставлення інших, самоінтерес, самоповагу, самоприйняття, самозвинувачення, саморозуміння, ставлення до діяльності.

Пізнавальний критерій виявляє знання вираженості своїх професійно важливих якостей, авторитарність, егоїстичні тенденції, агресивність, підозрілість, підпорядковувальність, залежність, доброзичливість, альтруїстичність тощо.

Конативний критерій оцінює рівень адаптації, самоприйняття, інтегральне прийняття інших, емоційний комфорт, прагнення домінувати, інтернальність, самокерівництво, рівень адаптованості до професії, стратегії поведінки у конфлікті: суперництво, уникнення, компроміс, співробітництво, пристосування.

Розвиток професійної ідентичності вчителя, на думку Н. Жи- гінас [8], може відбуватися у таких напрямках:

- розвиток потреб та інтересів;
- формування домагань особистості у плані визначення того, ким та яким людина себе бачить;
- відбувається все більш глибоке усвідомлення себе, своїх можливостей та потреб.

На думку М. Павлюк [14], необхідною умовою розвитку професійної ідентичності вчителя є сама особистість вчителя, особистісний і професійний потенціал, а також спеціальні знання і уміння, необхідні для певного виду діяльності.

Період навчання у вищому навчальному закладі є дуже важливим етапом процесу становлення професійної ідентичності майбутніх педагогів, оскільки майбутній спеціаліст отримує необхідні знання, вміння та навички, знайомиться з колегами та переймає їх досвід, уточнює свої уявлення про обрану спеціальність [3; 6; 15; 16].

Так, наприклад, Н. Балицька [3] вказує на актуальність дослідження становлення професійної ідентичності студентів вищого педагогічного навчального закладу: “У сучасних умовах суспільний розвиток може здійснювати тільки творчо мисляча, всебічно розвинена особистість. Тому, природно, підвищуються вимоги до особистості вчителя, його психологічного образу та професійної підготовки. Зараз, як ніколи, суспільству необхідні спеціалісти, які поєднують у собі глибоку професійну підготовку, відповідальність, прагнення до оновлення та збагачення своїх знань. Тому особливу увагу необхідно приділяти професійній підготовці майбутнього вчителя, формувати його самосвідомість та професійну самоідентичність” [3, с. 241].

На думку А. Лукіячук, особливу роль у взаємодії особистості і діяльності у студентському віці відіграє ідентифікація, у процесі якої розвивається важлива для майбутнього педагога якість діяльності – професійна ідентичність, що дозволить йому увійти у професійну діяльність з оптимальними вміннями до самовдосконалення, сприятиме оптимальній професійній адаптації. Зазначена здатність майбутнього вчителя, як відмічає дослідниця, повинна формуватися ще під час навчання у вищому навчальному закладі [10, с. 371].

Формування професійної ідентичності педагога, на думку Т. Березіної [4], складний багатомірний високотехнологічний процес, структурно-динамічна модель якого може бути описана особою на індивідуальному, особистісному та суб’єкт-діяльнісному рівнях.

Модель формування професійної ідентичності вчителя у процесі його підготовки у вищому навчальному закладі, як зазначає Т. Березіна, складається з трьох факторів та поєднує суб’єктивні, чи особистісні, внутрішні, детермінанти, пов’язані з ціннісно-сисловою сферою, самосвідомістю, самоактуалізацією, рефлексивністю, компетентністю, вміннями, задоволенням, творчістю; об’єктивні, чи зовнішні, чинники, пов’язані з вимогами професійної діяльності, яка здійснюється в особистісно орієнтованій парадигмі, що виступає регулюючою основою професійно-особистісного самовизначення вчителя; об’єктивно-суб’єктивні чинники (фактори), які пов’язані з організацією освітньої та професійної сфер.

Також Т. Березіна виділяє три основні етапи становлення професійної ідентичності студентів вищого педагогічного навчального закладу:

– первинний вибір, коли студенти вперше знайомляться з професійною спільнотою, навіть не приміряючись до неї. При цьому

у майбутніх педагогів формується ціннісне ставлення до обраної професії;

– підтвердження чи заперечення первинного вибору. На цьому етапі можуть суттєво змінюватися професійні уподобання та наміри студентів, що нерідко призводить до розчарування у своєму професійному виборі або навпаки до впевненості у ньому;

– реалізація первинного вибору в діяльності. На цьому етапі відбувається перехід студентів до ототожнення себе зі своєю професійною діяльністю, входження у професійну спільноту, усвідомлення своєї професійної самостійності та ефективності.

Т. Міщенко [12] до детермінант розвитку професійної ідентичності студентів педагогічного вищого навчального закладу відносить: прийняття професії, а саме задоволеність різними аспектами професійної діяльності та професією у цілому, прийняття себе у професії – кількісні та якісні особливості професійної самооцінки, прийняття цінностей професійної спільноти.

К. Абульханова-Славська [2] виділяє такі типи ідентичності відповідно до особливостей самовияву особистості у професії:

– самовияв відбувається через вибір професії, максимально наближеної до характеристик особистості. У цьому випадку життєва перспектива пов'язана з повторенням ситуації, що дозволяє особистості реалізовувати свої можливості; - обирається професія, що дає можливість особистості розвивати професійну майстерність. У цьому випадку відбувається розвиток, який передбачає якісні зміни професійних позицій, у напрямку їх поліпшення. В основі професійного розвитку лежать вимоги та завдання трудової діяльності, а також розвиток самої особистості;

– самовияв у професії відбувається через удосконалення та розвиток особистісних властивостей та здібностей. Професія активізує здібності, що перебувають в потенційному стані, відкриваючи особистості перспективи її розвитку;

– самовияв людини ґрунтується на розвитку здібностей та самоконтролю, самоаналізу, плануванні творчої активності; у цьому випадку особистість здатна до руху та професійного розвитку, а також до перетворення умов праці з метою реалізації власних здібностей.

Висновки. Отже, проведене дослідження засвідчує, що в основі професійного самовизначення майбутніх педагогів постає проблема формування професійної ідентичності фахівця педагогічного профілю. Становлення професійної ідентичності студентів-майбутніх учителів є тривалим, складним та кризовим процесом, який включає різноманітні змістові та структурні компоненти.

Розвиток професійної ідентичності та її структурних компонентів є суттєвим для успішного професійного зростання та розвитку, забезпечується низкою чинників. Підготовка висококваліфікованих фахівців педагогічного профілю передбачає освоєння професії в рамках спеціально організованого навчально-виховного процесу студентами, а також сприяння формуванню та розвитку у студентів відповідних професійних якостей та здібностей в контексті засвоєння соціально-професійних цінностей, властивих даній професійній діяльності. У подальших дослідженнях можливе вивчення психологічних особливостей розвитку професійної ідентичності педагогів.

Список використаних джерел

1. Абдуллаева М.М. Профессиональная идентичность личности: психосемантический поход / М.М. Абдуллаева // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. – № 2. – С. 86 – 95.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Балицкая Н.Н. Формирование самоидентичности у будущих педагогов в процессе профессиональной подготовки / Н.Н. Балицкая // ПостМетодика. Роль антропологического фактора в освітніх технологіях ХХІ століття. – 2002. – № 7 – 8 (45 – 46). – С. 241 – 244.
4. Березина Т.С. Становление профессиональной идентичности педагога / Т.С. Березина // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 7. – С. 24 – 27.
5. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості / О.Ф. Бондаренко. – Харків: Фоліо, 1996. – 237 с.
6. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т.М. Буякас // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 2000. – № 1. – С. 56 – 62.
7. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01 / Вірна Жанна Петрівна. – Луцьк, 2004. – 438 с.
8. Жигинас Н. Этапы формирования профессиональной идентичности педагога / Н. Жигинас // Высшее образование в России. – 2007. – № 8. – С. 121 – 122.
9. Ложкін Г., Воляннюк Н. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Воляннюк // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 123 – 130.
10. Лукіянюк А.М. Модель розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів / А. М. Лукіянюк // Збірник наукових

- праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології. / За ред. С.Д. Максименка. Випуск 7. – К., 2010. – С. 370 – 380.
11. Лукіяничук А.М. Проблема ідентифікації у професійному становленні студентів вищого навчального закладу I-II рівнів акредитації педагогічного профілю [Електронний ресурс] / А.М.Лукіяничук. – Режим доступу: www.narodnaosvita.kiev.ua/vypusku/3/statti/2lukiyanchuk/lukiyanchuk.htm.
 12. Мищенко Т.В. Становление профессиональной идентичности студентов педагогического вуза: автореф. дисс. ... на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогическая психология” / Т.В. Мищенко. – Ярославль, 2005. – 23 с.
 13. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
 14. Павлюк М.М. Розвиток професійної ідентичності педагога як чинник попередження дезадаптації школярів / М.М. Павлюк // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології / За ред. С.Д. Максименка. Т. XI, част. 6. – К., 2009. – С. 318 – 327.
 15. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
 16. Сафин В.Ф., Абдрашитов Ф.Г. Идентификация как механизм осознания студентами себя в качестве субъекта педагогической деятельности / В.Ф. Сафин, Ф.Г. Абдрашитов // В кн.: Формирование личности учителя в системе учебно-воспитательного процесса в педагогическом институте. – М., 1980. – С. 125 – 127.
 17. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 368 с.
 18. Назыров А.С. Соотношение профессиональной идентичности и педагогической направленности студентов педвузов: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Назыров Анвар Сарваретдинович. – М., 1999. – 173 с.
 19. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л.Б. Шнейдер. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО “МОДЭК”, 2004. – 600 с.

The article is devoted to the range of problems future teachers' professional formation in a process of studying. The approaches to researching

the phenomenon of professional identity and identification as a factor of successful development of specialists of pedagogical specialization is analyzed in the article. It is described functions, structural components, stages of development and the main factors, which influence on formation of future teachers' professional identity. An implemented research gave an opportunity to plan the prospects of further studies of learning psychological peculiarities of development future teachers' professional identity.

Key words: professional identity, identification, future teachers.

Отримано: 23.02.2012 р.

УДК [159.944.4+612.176]:616-056.3

В.Р.Кощій

СПЕЦИФІКА ЗВ'ЯЗКУ СТРЕСУ І СТРЕС- ЗАЛЕЖНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ

Статтю присвячено розгляду питання взаємозв'язку стресу і стрес-залежних захворювань. Розкривається поняття та специфіка стресу і його наслідки у вигляді стрес-залежних розладів, подається модель розвитку стрес-залежних захворювань та їх класифікація. Розглядаються фактори що посилюють та пом'якшують дію стресу на психіку людини. Описується проблема неврозу, його зв'язку зі стресом і посттравматичним стресовим розладом, обговорюється етіологія неврозу. Аналізується феномен посттравматичного стресового розладу, подаються його критерії та визначаючі фактори його розвитку.

Ключові слова: стрес, стрес-залежні захворювання, стресори, невроз, посттравматичний стресовий розлад.

Статья посвящена рассмотрению вопроса взаимосвязи стресса и стресс-зависимых заболеваний. Раскрывается понятие и специфика стресса и его последствия в виде стресс-зависимых расстройств, предлагается модель развития стресс-зависимых заболеваний и их классификация. Рассматриваются факторы, усиливающие смягчают действие стресса на психику человека. Описывается проблема невроза, его связи со стрессом и посттравматическим стрессовым расстройством, обсуждается этиология невроза. Анализируется феномен посттравматического стрессового расстройства, приводятся его критерии и определяющие факторы его развития.

Ключевые слова: стресс, стресс-зависимые заболевания, стрессоры, невроз, посттравматическое стрессовое расстройство.